

Twee protestantse drieluiken

Regnerus Steensma

Bij de Reformatie werden de kerkgebouwen zoveel mogelijk ontdaan van alles wat aan de katholieke eredienst herinnerde. Dit betekent echter niet dat de gereformeerden zich tevreden stelden met geheel kale kerkruimten. In verschillende kerken werden op den duur teksten aangebracht, hetzij op de muur geschilderd, hetzij op borden, primair ter onderrichting van de gelovigen, maar ook om de kerk weer te verfraaien.¹ Er zijn in Nederland meer dan 200 tekstborden bewaard gebleven, met name in Holland, Zeeland en Utrecht, waarbij het aantal per kerk kan variëren van een tot tien borden. Twee kerken bezitten een bord in de vorm van een drieluik met een doordachte compositie aan teksten: Bourtange en Poortugaal.

Bourtange

In het begin van de zeventiende eeuw werd in het Oostgroningse Bourtange een kerk gebouwd ten behoeve van het regiment dat in de vestingplaats was gelegerd en daarmee was het de eerste protestantse nieuwbouw in Groningen. Deze kerk werd in 1869 afgebroken en door de huidige vervangen.² Enkele stukken werden van de oude kerk overgebracht naar de nieuwe waaronder het tekstbord (hoog 158 cm, breed 33-66-33 cm) in de vorm van een drieluik, gedateerd 'Anno 1611'. Volgens overlevering zou het bord door de Friese stadhouder Willem Lodewijk, die Bourtange aan het einde van de zestiende eeuw ombouwde tot een vesting, geschonken zijn tot geestelijk heil van de soldaten die hier ter kerke gingen. Het is

¹ Bij Van Swigchem en enkele andere auteurs vindt men voorbeelden van deze borden, maar een overzicht en systematische beschrijving ontbreken tot nu toe. Zie C.A. VAN SWIGCHEM: *Een blik in de Nederlandse kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst* (Den Haag 1970); C. A. VAN SWIGCHEM, T. BROUWER, W. VAN OS: *Een huis voor het Woord, Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Den Haag 1984) 268-281; W. OOSTERHOF: *Niet door stomme beelden. Het beeldenverbod in de hervormde traditie* (Gorinchem 1991) 43-49; R. STEENSMA: *Verbeeld vertrouwen, De mens tussen kruishout en doodskop* (Baarn 1974) 130-135; R. STEENSMA: '... het principaelste ende noodichste fundament...' De symboliek van wet en evangelie in Friese kerken, in *Keppelstok. Stichting Alde Fryske Tsjerken* nr. 60 (juni 2000).

² M.D. OZINGA: *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot Fransche tijd* (Amsterdam 1929) 26; M.D. OZINGA: *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel VI De provincie Groningen. Eerste stuk: Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1940) 197; G. S. KOEMAN-POEL: *Bourtange. Schans in het moeras en Chronique de Bourtange* (Hoogeveen 1982) 32-38.

goed mogelijk dat deze overlevering op waarheid berust, maar een schriftelijk bewijs werd tot nu toe niet gevonden.

Het drieluik bevat een vijftal teksten. Centraal staan de Tien Geboden op het middenpaneel met daaronder het Onze Vader dat omgeven is door een cartouche in Vredeman de Vriesstijl. Op het linker zijluik is het Credo geschilderd met daaronder de oproep tot de bekering der volkeren (Matth. 28:18v). Op het rechter zijluik staan de inzettingswoorden van het avondmaal uit 1 Cor. 11:23-26. De teksten in Bourtange zijn waarschijnlijk alle ontleend aan de Deux-Aes-vertaling van de bijbel. Deze verscheen voor de eerste maal in 1562 in Emden en was de meest verspreide van de voorgangers van de Statenvertaling (1637), wat onder andere blijkt uit de vele herdrukken. Hij ontleende zijn naam aan de kanttekening bij Nehemia 3:5: “deux aes en heeft niet, six cinq en geeft niet, maar quater dry, die helpen vrij”, waarmee bedoeld werd aan de hand van dubbelstenen te zeggen, dat de armen (*deux aes*: twee en een) niets hebben, de rijken (*six cinq*: zes en vijf) niets geven, en zodoende de middenklasse (*quater dry*: vier en drie) hulp moeten bieden. Een kenmerk van de Deus-Aes-versie van de Tien Geboden is het woord *eebreken* in het zevende gebod, waar de Statenvertaling spreekt van *echtbreken* en andere vertalingen van *overspel*. De tekst van de Geboden in Bourtange vertoont ook verder veel overeenkomst met de Deux-Aes, maar tot nu toe heb ik niet de druk gevonden waaraan de tekst ontleend is. Dit is ook geen eenvoudige opgave daar deze vertaling alleen al tussen 1569 en 1611 67 maal herdrukt is, de meeste met eigen tekstvarianten. Het is waarschijnlijk dat, indien de Tien Geboden aan de Deux-Aes ontleend zijn, dit ook met de andere bijbelfragmenten het geval is.

Verwantschap met lutherse retabels in Oostfriesland

Opvallend is dat de tekst in Bourtange hier en daar Duits getint is. Zo lezen we *hemmel* in plaats van *hemel*, *belt* in plaats van *beeld*, een keer *ist* in plaats van *is* en *eefrouw* in plaats van *wijf*. Verder heeft de schrijver/schilder een opvallende voorkeur voor het gebruik van de *ß*, ook op plaatsen waar dat ongebruikelijk is, bijvoorbeeld in *ganße* en *alß*. Niet alleen het taalgebruik, maar ook de afwijkende vorm als drieluik kan naar Duitsland en vooral Oostfriesland verwijzen, want in verschillende lutherse kerken in Oostfriesland werden de middeleeuwse altaarretabels vervangen door retabels met teksten, zogenoemde *Schriftaltäre*. Bij die teksten had men een voorkeur voor de Tien geboden, het Credo, het Onze Vader en de inzettingswoorden van het avondmaal, dus dezelfde onderwerpen als in Bourtange.³ Op het altaar in Roggenstede staat een drieluik dat in 1683 beschilderd werd met de Tien Geboden, het Credo, de inzettingswoorden van het avondmaal en enige psalmen. Het heeft als opschrift: DIT SINT DE HOVETSTVCKE CHRISTLICHE LEHR. Het drieluik in de Ludgerikirche in Norden

³ H.-B. RÖDIGER, M. SMID: *Friesische Kirchen in der kreisfreien Stadt Emden und im Landkreis Leer* (Jever 1980) 16.

heeft een beschildering uit 1582 met aan de voorzijde teksten die op het avondmaal betrekking hebben en aan de achterzijde van de luiken de Tien Geboden, die dus in het zicht komen als de men de luiken sluit.⁴

Poortugaal

De kerk in Poortugaal bij Rotterdam is een kruiskerk met een driebeukig schip en een rechtgesloten koor, deels uit de vijftiende, deels uit het begin van de zestiende eeuw. In deze kerk staat het drieluik op een basement in het noorder dwarspand tegenover de noorder zijbeuk. Dit is het geval sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw, want voordien hing het tegen de westmuur aan de noordzijde van het orgel. Dit zal echter niet de oorspronkelijke plaats geweest zijn, want het is zeer onwaarschijnlijk dat het bord van meet af aan hoog tegen de westmuur hing, waar het voor de meeste kerkgangers nauwelijks zichtbaar was. Waar het dan wel heeft gehangen of gestaan, is onbekend. Opvallend is dat de buitenzijde van de zijpanelen ruw afgewerkt is, wat er op wijst dat het niet bedoeling was de luiken te sluiten. De maten van het grote stuk zijn: middenpaneel hoog 3,32 meter, breed 2,45 meter; zijpanelen hoog 3,32 meter, breed 1,21 meter; totale hoogte 6,30 meter

Het bord draagt in de bekroning met grote letters het jaartal 1687 te midden van een renaissance ornament dat men eerder in het begin van de zeventiende eeuw zou verwachten. Deze karakteristiek was voor Van Swigchem⁵ aanleiding om te veronderstellen dat het jaartal betrekking heeft op een restauratie, doch dat is niet waarschijnlijk want elders op het bord komt nog tweemaal een jaartal voor. Op het rechterluik staat aan het slot van de inzettingswoorden van het avondmaal 'Anno 1686' en op het middenpaneel staat aan het einde van de teksten over de verhouding tussen wet en evangelie '1687'. Deze beide jaartallen, die waarschijnlijk Van Swigchem niet bekend waren, maken het vrijwel zeker dat het bord uit 1687 dateert.

Ook op dit drieluik staan de Tien Geboden centraal op het middenpaneel met daaronder enkele teksten over de verhouding tussen Wet en Evangelie. Het linkerpaneel omvat de Geloofsbelijdenis met daaronder, evenals in Bourtange, de oproep uit Matth. 28 om alle volken te bekeren en te dopen. Het rechterpaneel heeft op de bovenste helft het Onze Vader en op de onderste de inzettingswoorden van het avondmaal uit 1 Cor. 11, die ook in Bourtange op het rechterpaneel staan. De teksten in Poortugaal komen, op enkele schrijfvarianten na, overeen met die van de Statenvertaling uit 1657.

De kerk van Poortugaal bezit nog twee andere geschilderde teksten. Op een bord staat "Salomons Ghebedt. Prouer. 30" een dichterlijke variatie op Spreu-

⁴ *Festschrift zur Wiedereinweihung der restaurierten Lugerikirche mit Arp-Schnitger-Organ* (Norden 1985) 14-16.

⁵ VAN SWIGCHEM: Een huis voor het Woord 155.

ken 30. Het heeft links en rechts een familiewapen wat doet vermoeden dat het geschonken is door Abraham Bartholomeusz. Van der Swan die in 1607 huwde met Arjaentje Cornelisdochter of is geschonken door zijn broer Isaack van de Swan.⁶ Dit maakt datering van het bord in het begin van de zeventiende eeuw mogelijk. Museum Het Catharijneconvent in Utrecht bezit een bord met een soortgelijke tekst, dat uit 1606 dateert.⁷ Boven de westelijke ingang is op de houten wand geschilderd: "Psalm 29 vs 2 Gevet den HEERE de eere sijns Naams: aanbidde den HEERE in de Heerlijkheit des Heijlgdoms. Anno 1782 Js de Ridder".

Tot de restauratie van 1924 was het koor afgesloten door een schot waarop een naamlijst van predikanten was geschilderd. Het vervolg van die lijst was te zien op een bord rechts van de afsluiting, terwijl links een zeventiende-eeuws bord hing met een regeling inzake het begraven. Het laatstgenoemde bord hangt nu in de consistorie.⁸

Geloof, gebod en gebed

De beide drieluiken zijn waardevol omdat de oorspronkelijke tekstcompositie hier bewaard is gebleven, zowel in zijn samenstelling als onderlinge verhouding. De teksten komen ook in andere kerken voor, maar meest op losse borden, zodat men niet weet of er meer borden geweest zijn en hoe zij oorspronkelijk ten opzichte van elkaar hebben gehangen. Het betreft zowel in Bourtange als Poortugaal de bekende combinatie van Credo, Tien Geboden en het Onze Vader, ofwel van geloof, gebod en gebed, aangevuld met de inzettingen van het avondmaal en enkele aanvullende bijbelteksten.

Het is niet voor niets dat op beide drieluiken de Tien Geboden centraal staan waarbij in Poortugaal met enkele teksten uit het Nieuwe Testament de betekenis van de Wet voor de gelovige wordt toegelicht. Het gaat hierbij om de spanning tussen wet en evangelie: de gelovige wordt opgeroepen zich aan de wet te houden en de wet leidt tot Christus, maar uiteindelijk wordt de mens door het geloof in de genade van Christus gerechtvaardigd en niet door het volbrengen van de wet. De verhouding tussen zonde en genade ofwel tussen wet en evangelie was een vraagstuk dat de gereformeerden in de zeventiende en achttiende eeuw bijzonder bezig hield en de neerslag ervan vinden we op tekstborden in verscheidene kerken in Nederland.⁹ Bij de nadere doordenking speelden vooral Calvijn en de Heidelberger Catechismus een belangrijke rol.

⁶ N. L. VAN DINTHER: *Sprokkels uit Poortugaals historie* (Poortugaal 1977) 22.

⁷ Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht. Tentoonstellingscatalogus *Protestants kerkinterieur*, 1986, nr. 25.

⁸ Gaarne betuig ik mijn dank aan B. H. J. Wassink, koster van de kerk in Poortugaal, die mij de inlichtingen over de predikantenlijsten en het begraafbord verstrekke. De heer Wassink was eveneens zo vriendelijk het drieluik op te meten.

⁹ Uitvoeriger schreef ik over dit onderwerp in R. STEENSMA: *Lex speculum maledictio-*

Calvijn wijst erop dat de wet een zonde-onthullende werking heeft en de mens tot Christus wil leiden. Bij Galaten 3,19, "Waartoe dient dan de wet? Om de overtredingen te doen blijken is zij erbij gevoegd", merkt Calvijn op: "[...] dat de wet gegeven is om de overtreding openbaar te maken, en alzoo de mens te dwingen tot de erkenning van hun schuld. [...] Zoo is dan de wet gekomen, en heeft de slapenden wakker gemaakt; want dit is ware voorbereiding tot Christus."¹⁰ Een soortgelijk commentaar geeft Calvijn bij Galaten 3,24, in de bewoording van Poortugaal: "Soo dan de Wet is onse tucht / meester geweest tot Christum, op / dat wij uit den geloove souden / gerechtvaardigt worden." Hij merkt daarbij op: "Kortom de ganse wet was niet anders dan menigerlei oefening, waardoor zij, die zich daarin oefenden, als met de hand tot Christus geleid werden."¹¹

Een grote invloed op het gereformeerd geloofsleven in Nederland heeft de Heidelberger Catechismus uit 1563 gehad. De catechismus moest volgens de kerkorde in de zondagmiddagdienst behandeld worden, terwijl hij ook op de catechese werd onderwezen. Vele generaties zijn er mee opgegroeid. Vraag 2 luidt¹²: "Hoe veel stukken zijn u nodig te weten, opdat gij in dezen troost (d.i. dat ik Jezus Christus eigen ben) zalig leven en sterven moogt?" Antwoord: "Drie stukken. Ten eerste: hoe groot mijn zonde en ellende zij. Ten andere: hoe ik van alle mijn zonden en ellende verlost worde. En ten derde: hoe ik Gode voor zulke verlossing zal dankbaar zijn." In vraag en antwoord 3 tot en met 11 wordt de ellende nader uitgewerkt, in vraag en antwoord 12 tot en met 85 de verlossing en in vraag en antwoord 86 tot en met 129 de dankbaarheid. De gehele catechismus bestaat aldus uit deze drie delen: ellende, verlossing en dankbaarheid.

In het derde deel worden de Tien Geboden behandeld met als afsluitende vraag (115): "Waarom laat ons dan God zo scherpelijk de tien geboden prediken, zo ze toch niemand in dit leven houden kan?" Antwoord: "Eerstelijk, opdat wij ons leven lang onzen zondigen aard hoe langer hoe meer leren kennen, en des te begeriger zijn, om de vergeving der zonden en de gerechtigheid in Christus te zoeken. Daarna, opdat wij zonder onderlaten ons benaarstigen, en God bidden om de genade des Heiligen Geestes, opdat wij langs zo meer naar het evenbeeld Gods vernieuwd worden, totdat wij tot deze voorgestelde volkomenheid na dit leven geraken."

In preken, catechismus en andere theologische beschouwingen uit de zeventiende en achttiende eeuw stuiten we telkens weer op de brandende vraag hoe de zondige mens door Christus zalig zou kunnen worden en niet aan de eeuwi-

nis'. De voorstelling van 'wet en evangelie' in het Friese kerkinterieur van de 17^{de} en 18^{de} eeuw, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 56-81.

¹⁰ W. H. VELEMA: *Wet en evangelie* (Kampen 1987) 48.

¹¹ VELEMA: *Wet en evangelie* 49.

¹² De tekst is hier ontleend aan: "Catechismus of onderwijzing in de christelijke leer", in *Psalmen en gezangen voor den eredienst* (Amsterdam 1938).

ge verdoemenis overgeleverd zou zijn, waarbij de vrees voor dood en hel een niet geringe rol speelde.

Een belangrijke steun voor gelovige kunnen de bewoordingen van de geloofsbelijdenis en het gebed des Heren zijn en derhalve zijn Credo en Onze Vader na de Tien Geboden de teksten die het meest op borden voorkomen. Op beide drieluiken is het Credo voor de beschouwer links van de Tien Geboden afgebeeld, maar volgens oude iconografische traditie ter rechterhand ervan, zoals bij voorstellingen van Christus de voornaamste plaats die aan zijn rechterhand is.

Band met het avondmaal

In sommige kerken zijn de borden met Tien Geboden, Credo en Onze Vader bij de toegang tot het koor geplaatst, bijvoorbeeld in Noordwijk-Binnen waar de drie borden uit 1624 op het hek voor het koor aangebracht zijn. Deze plaats is niet toevallig. In veel kerken gaf het koorhek toegang tot de ruimte waar het avondmaal werd gevierd en in het avondmaalsformulier zijn ook het Credo en het Onze Vader opgenomen.

In verschillende kerken werd juist boven de toegangsdeur naar het koor een bord met de Tien Geboden geplaatst¹³ en in het oude gereformeerde avondmaalsformulier wordt de gelovige opgeroepen zichzelf te beproeven: "Ten eerste, bedenke een iegelijk bij zichzelf zijn zonden en vervloeking, opdat hij zichzelf mishage, en zich voor God verootmoedige; aangezien de toorn Gods tegen de zonde zoo groot is, dat Hij die (eer Hij ze ongestraft liet blijven) aan zijnen lieven Zoon Jezus Christus, met den bitteren en smadelijken dood des kruises gestraft heeft. Ten andere, onderzoek een iegelijk zijn hart, of hij ook deze gewisse belofte Gods gelooft [...] Ten derde onderzoek een iegelijk zijne consciëntie, of hij ook gezind is, voortaan met zijn gansche leven waarachtige dankbaarheid jegens God den Heere te bewijzen [...]." Het is derhalve begrijpelijk dat zowel in Bourtange als in Poortugaal op het drieluik ook de inzettingswoorden van het avondmaal uit 1 Corinthen 11 geschilderd zijn.

Samenhang?

De vraag dient zich aan of er een samenhang tussen beide drieluiken is. Nader toegespitst moet die vraag dan luiden: zijn er aanwijzingen dat men in 1687 in Poortugaal weet heeft gehad van het drieluik in Bourtange uit 1611? Tot nu toe heb ik dergelijke aanwijzingen niet gevonden en het lijkt mij ook niet waarschijnlijk dat ze bestaan. Bourtange was een klein dorp dat ten opzichte van Poortugaal in een uithoek van Nederland lag. Wat de drieluikvorm betreft, is

¹³ Vgl. C. A. VAN SWIGCHEM: *Een huis voor het Woord* 281.

voor Bourtange invloed vanuit lutherse kerken in Oostfriesland niet onwaarschijnlijk. Wie in Poortugaal verantwoordelijk is voor de keuze van deze ongebruikelijke vorm van het tekstbord blijft tot nu toe onbekend. Misschien dat archiefonderzoek meer licht op deze zaak kan werpen. Ook de tekstuele inhoud van beide drieluiken kan onafhankelijk van elkaar tot stand zijn gekomen, daar deze bij beide het gebruikelijke geloofspatroon van calvinistische Nederland in de zeventiende eeuw weerspiegelt.

Bijlage 1. Bourtange, tekstbord uit 1611

SYMBOLVM Apostolicum

Ick gelooue an / godt den Vaeder / schepper hemmels / ende der eerden /
 ende an IESVM / CHRISTVM syn een / geboren soon onsen / HEEREN die
 ont / fangen is uanden / heilygen Geest / geboren uande / maget MARIA /
 geleden onder Pon / tio Pilato gecruist / gestoruen en be / grauen nedergeua /
 ren ter hellen ende / ten derden dage / opgestaen uanden / dooden opgeua /
 ren ten hemmel / sittende ter rechter / hant godts syns / Vaders Vandaer / hy
 koemen sal or / deelende de leuen / de en dooden / Ick gelooue inden / heyli-
 gen Geest / een heylige christ / lycke karcke geme / enschap der heyiligen /
 uorgeuinge der / sonden opstandin / ge des Vleeß en / een eewich leuen

MATTH: 28

My is gegeven alle / macht in hemmel en / op aerden daerom / gaet ende leert
 allen / volcken hen doopend / in naeme des uaders / ende des soons ende /
 des heyligen Geestes / hen leerende onder / houden alles Wat / ick u beuoelen
 hebbe

HOORT ISAREL DE HEER

ONSEN GODT IS EEN EENIC

HEERE. DEVT.6.

Exod am¹⁴ XX

Dat Eerste Gebodt

Ick ben de HEERE / uwen Godt die u uyt Egypten / Land uyt den dienst
 huysse ghe / Leydt hebbe ghy en sult gheen an / dere Goden beneuen my
 hebben

Dat tweede Gebodt

Ghy en sult u geen Belt noch enige / gelyckenisse maeken noch uan dat / daer
 bouen Inden hemmel noch uan / dat daer beneden op aerden noch uan dat /
 daer Inden Water onder der aerden is en / bidtse niet aen, ende en dientse niet
 / want ick ben de heere uwen godt, een sterc / yuerer die daer t'huis soeckt der
 uaedren / misdaet anden kinderen tot in het derde / en vierde lit die my haeten

¹⁴ Onduidelijk door beschadiging.

en doe barm / herticheit an veel dusenden die my lief / hebben en myn geboeden onderhouden

Dat Derde Gebodt

Ghy en sult de naem des heeren uwes Gots / niet lichtueerdich noemen Want de heer sal / hem niet ongestraft laeten die synen name / misbruckt.

Dat Vierde Gebodt

Gedenckt den sabbot dat ghy dien heyliget / ses dagen sult ghy arbeyden en al u werck doen / den seuenden dach ist den sabbot des heeren / uwes godts dan sult ghy geen Werc doen / noch u soon noch u dochter noch u knecht noch u / maecht opdatse rusten alß ghy noch u oss noch u / esel noch u uer noch vremdlinc die in uwe stat poor / ten woonet want in ses dagen heeft de heer hemmel en aerde ge / maect dat water en al wat daer in is en rustede den / souenden dach van arbeit segende den sabbot en heylicde hem.

Deut: int: 5

Dat vijfste Gebodt

Ghy sult u uaeder en u moe / der eeren op dat ghy lange tyd / leeft op den¹⁵ aerden en U wel / gaet in den lande Dat u de heer / uwen godt geeuen sal.

Dat seste Ghebodt

Ghy en sult niet Dooden

Dat sevenste Gebodt

Ghy en sult niet Eebreken

Dat achtste Ghebodt

Ghy en sult niet Stelen

Dat negenste ghebodt

Ghy en sult gheen Valsche ghe / tuycgenisse spreken tegen uwen nae / sten

Dat thienste Ghebodt

Ghy en sult niet begeeren Uwes / naesten huis noch syn eefrouw / noch syn knecht, noch syn maecht / noch syn oss noch syn esel, noch / syn acker Ja alles wat uwen naesten / heeft en sult ghy niet begeeren.

De Somma des Wets

O Israel ghy sult Godt uwen heren / lief hebben van gantzer herten van / gantzer sielen en uan alle uwer / Crachten, ghy sult uwen eeuen / naesten lief hebben alß useluen aen / dese twee geboeden hanget de ganßhe / Wet ende propheten.

ONSE VAEDER DIE DAER SYT INDE HEMMEL GEHEYLIGET /
WORDE VWEN NAEM V RYCK ONS TOECOEME VWEN WIL / LE
GESCHIE¹⁶ OP EERDEN ALS IN HEMMEL ONS DÆCHELYCX /
BROOT GEEFT ONS HUEDEN VERGEEFT ONS ONS SCHVLD /
ALS WY VERGEEVEN ONSCHUDENAREN EN VOERT ONS
NIET / IN VERSOECKINGE MÆR VERLOST ONS VAN DEN BOSEN

¹⁵ 'den' is onduidelijk door beschadiging.

¹⁶ Door beschadiging onduidelijk of er na de 'G' nog een letter staat; mogelijk een 'T'.

WANT / U IS DAT RYCK DE CRACHT ENDE HEERLYCHEIT IN
EEWICHEYT *Am.*

I COR II

Ick hebbe uan / den heeren on / tfangen het / Welcke ick V / Lieden oock ge
/ geuen hebbe / Naemelyck dat / de HEERE IESVS CHRISTVS Inder /
nacht doe hy / Verraden / Worde / nam hy dat broot / ende als hy ghe / dan-
ckt hadde / brack hyt ende / seyde / Neembt eetet / dit is myn lichaem / d
Welck uoor u / lieden gebroken / Wort Doet dit / tot mynder ghe / dachtenis-
se / Desgelyckß / nam hy oock / den drinckbeker / nae het Auont / mael
seggende / dese drinckbeker / Is het nieuwe testam / ent in mynen bloede¹⁷ /
doet dit so men / nichmael alß / ghy dien drinckt¹⁸ / tot mynder ghe / dachte-
nisse / Want so mennich¹⁹ / mael alß Ghy / lieden dit broet / sult eeten ende /
desen drinckbeker / sult drincken sult / ghy de doot des / HEEREN Vercon /
digen tot dat / hy Compt.

Anno 1611

Bijlage 2: Poortugaal, tekstbord uit 1687

Linkerzijluik

De hooft Artijkelen / onses Christelijken geloofs.

Ik geloove in Godt den Vader / den Almachtigen Schepper des / Hemels ende
der Aerden. / Ende in Jesum Christum sijnen / eenig gebooren Sone onsen
Heere: / Die ontfangen is van den Heiligen / Geest gebooren uit de Maget
Maria / Geleden heeft onder Pontio Pilato, is / gekruist, gestorven en de be-
graven, neder / gedaelt ter Hellen: / Ten derden dage wederom opgestaen /
van den dooden: / Opgevaren ten Hemel sittende ter rech / terhandt Godts
des Almachtigen Vaders: / Van daer hij komen sal om te oordeelen / de leven-
de ende de doode. / Ik geloove in den Heiligen Geest. / Ik geloove een Heilige
algemeine / Christelijke Kerkke de Gemeenschap / der Heiligen: / Vergevinge
der sonden: / Weder-opstandinge des Vleesches: / Ende een Eeuwig Leven.

Den H: Doop. Matthei 28. Mar 16

Gaet dan henen onderwijst alle de volkke / ren deselve doopende in den na-
me des Vaders / ende des Soons ende des Heiligen Geests: / Die gelooft sal
hebben, ende gedoopt sal sijn / sal salig worden. Maer die niet en sal gelooft /
hebben sal verdoemt wo(r)den.²⁰ D²¹

¹⁷ De laatste letter 'e' is onduidelijk.

¹⁸ De 't' is onduidelijk door beschadiging.

¹⁹ De 'h' is onduidelijk door beschadiging.

²⁰ De 'r' is verdwenen in de spleet tussen twee planken.

Middendeel

Godt sprack Alle dese woorden EXOD. XX

Ick ben de Heere uwe Godt, die u uit Egiptenlant, uyt den diensthuise uitgeleit hebbe:

1. Gij en sult geen andere goden / voor mijn aengesichte hebben.
2. Gij en sult u geen ghesneden beelt / noch eenige gelijkenisse maken van / 'tgene dat boven in den hemel is noch / van'tgene dat onder op der aerde is / noch van'tgene dat in de wateren onder / der aerde is. Gij en sult u voor die niet / buigen noch haer dienen: want ik de / Heere uwe Godt ben een ijverig Godt / die de misdaet der vaderen besoecke / aen de kinderen, aen het derde, ende / aen het vierde lidt der gener die mij / haten. Ende doe barmhertigheid aen / duisenden, der gener die mij liefhebben / ende mijne geboden onderhouden.
3. Gij en sult den name des Heeren / uwes Godts niet ijdelik gebruiken: / want de Heere en sal niet onschuldig / houden die sijnen name ijdelik gebruikt.
4. Gedenkt des Sabbathdaegs dat / gij dien heiliget ses dagen sult gij arbeiden / ende al u werk doen. Maer de sevende dag / is de Sabbath des Heeren uwes Gots. / dan en sult gij geen werk doen, gij noch / uw' sone, noch uwe dochter noch uw' / dienstknecht, noch uwe dienstmaegt, / noch u vee, noch uwe vreemdeling, die in / uwe poorten is. Want in ses dagen heeft / de Heere den hemel, ende de aerde gemaekt, / de zee, ende alles wat daer in is, ende hij ruste / ten sevenden dage: daerom segende de Heere / den Sabbathdag, ende heilige de den selven.
5. Eert uwen vader ende / uwe moeder, opdat uwe dagen / verlengt worden inden lande dat / u de Heere uwe Godt geeft.
6. Gij en sult niet doodtslaen.
7. Gij en sult niet echtbreken.
8. Gij en sult niet stelen.
9. Gij en sult geen valsche getuige / nisse spreken tegen uwen naesten.

²¹ De letter 'D' is mogelijk de initiaal van de schilder of de predikant.

10. Gij en sult niet begeeren uwes / naesten huis: gij en sult niet begeeren / uwes naesten wijf, noch sijnen dienst / knecht, noch sijne dienstmaegt, noch / sijnen osse, noch sijnen esel, noch / ijet dat uwes naesten is.

De Wet is door Mosem gegeven, / de genade ende de waerheit is door / Jesum Christum geworden. *Joan: 1 v. 17.*

Soo dan de Wet is onse tucht- / meester geweest tot Christum, op / dat wij uit den geloove souden / gerechtveerdigt worden. *Galaten 3.v. 24*

1687

Door De Wet is De / Kennisse der Sonde *Rom. III 20*

Die Dese Dingen Doet / Sal Door Deselve Leven *Rom. X 5*

Rechterzijluik

Het Gebedt / des Heeren. *Matthei 6*

Onse Vader die in de Hemelen sijt / Uwen Naem werde geheiligt. / Uw Koninkrijke kome. / Uwen wille geschiede gelijk inden / Hemel alsoo ook op der aerden. / Ons dagelijks broodt geeft ons heden. / Ende vergeeft ons onse schulden gelijk / ook wij vergeven onse schuldenaren. / Ende en leidt ons niet in versoekkin / ge, maer verlost ons van den boosen. / Want uw is het Koninkrijke, ende / de kracht, ende de heerlijkheid inder / eeuwigheid Amen.

Het H: Avondmael. 1 Corinthen 11.

Want ik hebbe van den Heere ontfangen / het gene ik ook u overgegeven hebbe, dat de Heere / Jesus, in den nacht in welken hij verraden / wiert, het broodt nam: / Ende als hij gedankt hadde brak hij't ende / seide, Nemet, Etet: dat is mijn lichaem, dat / voor u gebroken wort. doet dat tot mijner / gedachtenisse. / Desgelijks nam hij ook den drinkbeker / nae het eten des Avontmaels, ende seide dese / Drinkbeker is 't Nieuwe Testament in / mijnen bloede. / Doet dat, soo dikwils als gij dien sult drink / ken tot mijner gedachtenisse. / Want soo dikwils als gij dit broodt sult eten, / ende desen drinkbeker sult drinkken, soo verkon / digt den doot des Heeren, tot dat hij komt.

Anno 1686

Summary

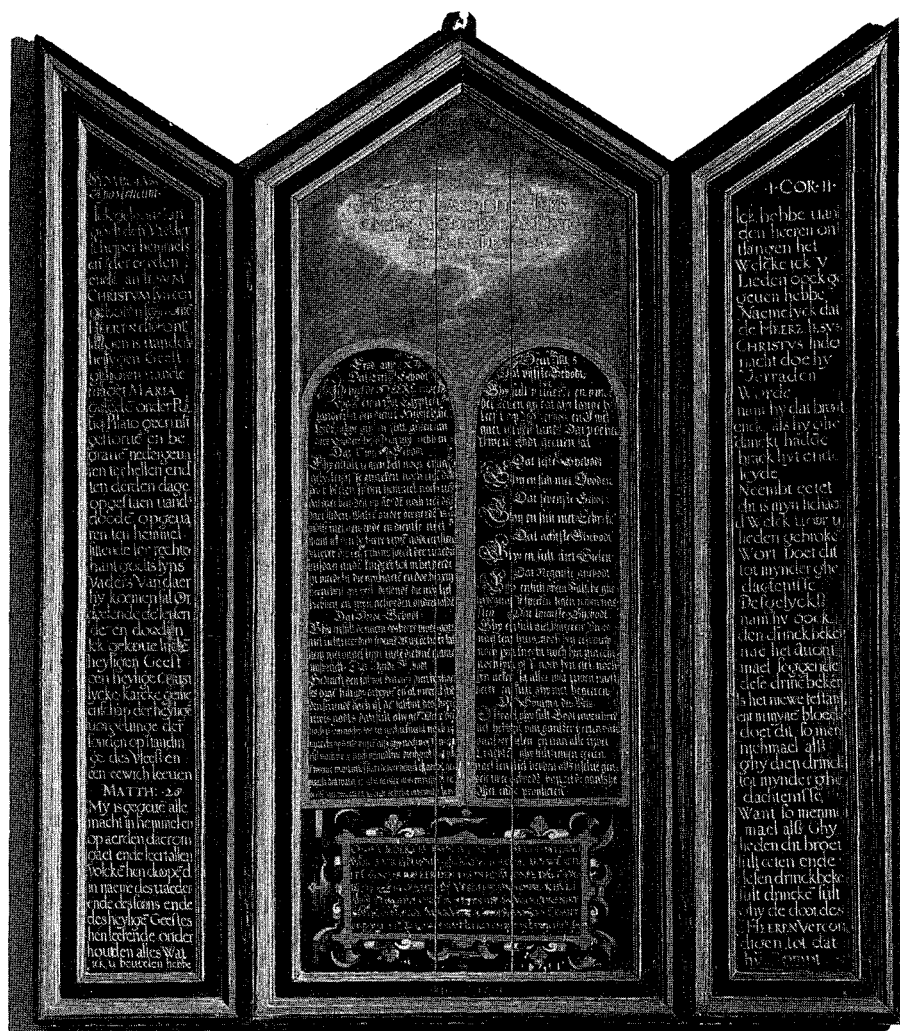
Two protestant triptychs

After the Reformation many protestant churches were furnished with large panels with biblical texts, more than 200 of which have survived. The churches of Bourtange in Groningen and Poortugaal in Zuid-Holland possess such panels in the form of triptychs with a well-planned composition of texts. The 1611 Bourtange triptych depicts the Ten Commandments on the central panel, with the Lord's Prayer below. The left wing contains the Creed, followed by the commission for conversion of the nations (Matt. 28: 18ff). The right wing contains the opening words from the Last Supper (1 Cor. 11:23-26). The 1687 Poortugaal triptych also contains the Ten Commandments on the central panel, followed by some texts about the relationship between Law and Gospel. The left panel contains the Creed followed by the commission from Matthew 28 to convert and baptise all nations, The right panel contains the Lord's Prayer on the top half, and the opening words of the Last Supper from 1 Cor. 11.

These triptychs are valuable because the original text composition has been preserved, both in selection and in their mutual relationships. In Bourtange as well as in Poortugaal this concerns the well-known combination of Creed, Ten Commandments and the Lord's Prayer, or faith, commandment and prayer, supplemented by the opening words of the Last Supper and some other biblical texts. Both triptychs give pride of place to the Ten Commandments by placing them centrally, with the Poortugaal triptych explaining the meaning of the Law to the believer through some New Testament texts. This concerns the tension between law and gospel: the believer is invited to obey the law, and the law leads to Christ, but in the end it is man's faith in the mercy of Christ that justifies man, and not his obeying the law. The relationship between sin and mercy, in other words between law and gospel, was a question that seriously preoccupied the Calvinists (Dutch Reformed Church) during the 17th and 18th centuries. An important support to the faithful can be formed by the words of the Creed and the Lord's Prayer, which is why the Creed and the Our Father are the texts which are most often encountered on these panels after the Ten Commandments. In some churches the panels with the Ten Commandments, Creed and Our Father are placed near the entry to the Choir, where Communion was often celebrated, and the Communion service contains the Creed and the Lord's Prayer. It is therefore understandable that the triptychs also contain the opening words of the Last Supper from 1 Cor. 11.

As far as the form of the triptych is concerned, the Bourtange triptych was probably influenced by Lutheran churches in Ostfriesland. Who bears responsibility for the choice of this unusual form of the text panel in Poortugaal has so far not been discovered.

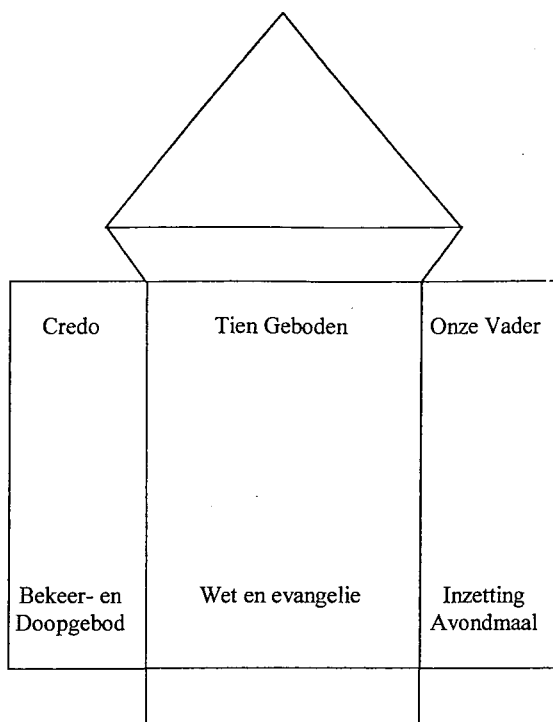
Dr. Regn. Steensma is docent voor kerkbouw en religieuze kunst aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. Correspondentie-adres: Instituut voor Liturgiewetenschap, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, 9712 SL Groningen.



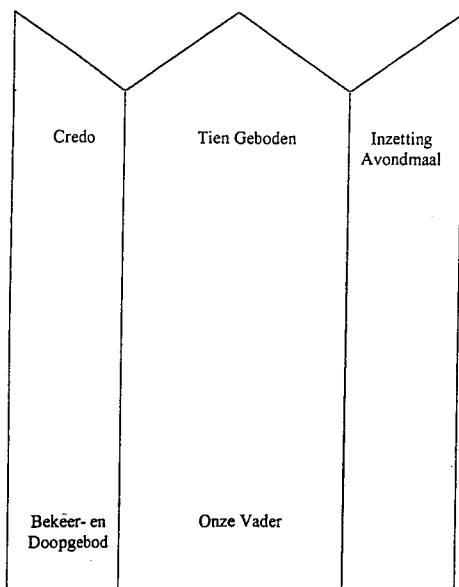
Afb. 1. Drieluik in Bourlange uit 1611.



Afb. 2. Drieluik in Poortugaal uit 1687.



Drieluik Poortugaal



Drieluik Bourtange

Afb. 3. Indeling van de drieluiken in Bourtange en Poortugaal.

